

Yeganə MƏMMƏDOVA

Təkəbbürlük eyləyəni Tanrı sevməz

“Biz kitabı [Qurani] sənə yalnız müşriklərə ixtilafda olduqları [tövhid, qiyamət, qəza-qədən və s. bu kimi] məsələləri izah etmək və möminlərə bir hidayət və mərhəmət olsun deyə nazil etdik”

“ən-Nəhl” surəsi

“Kitabi-Dədə Qorqud” eposunda dövlət məsələləri ilə bağlı motivlərdən tutmuş – qəhrəmanlıq, savaşı, şəhidlik, hakimiyyət, müstəqillik, məişət məsələlərinə kimi – məhəbbət, mərhəmət, ata-anaya sevgi, övladsızlıq motivlərinə də rast gəlinir. Bütün bunlar Oğuzun yaşamı, həyat gündəliyidir.

“Kitabi-Dədə Qorqud” bütövlükdə birliyi, vətənə sədaqəti, qəhrəmanlığı, xarici işğalçılara və daxili iğtişaşlara qarşı birliyi tərənnüm etdiyindən, Sovet ideologiyası ilə zidd idi. Sovet ideologiyası Azərbaycan tarixinin, ədəbiyyatının öyrənilməsində məhdudiyyətlər qoysa da, “Kitabi-Dədə Qorqud” dastanı Azərbaycanda H.Araslı, M.H.Təhmasib, Ə.Abid, Ə.Dəmirçizadə, M.Şirəliyev və b. tərəfindən tədqiq olunmuşdur. Bədii nəsrimizdə də “Kitabi-Dədə Qorqud” motivləri M.Rzaquluzadənin “El gücü” və “Dəli ozan” povestlərində bədii əksini tapmışdır. “Bu kitab 1948-ci ildə nəşr olunub və “Dədə Qorqud kitabı” 1950-ci ildə yasaq edilib” (5, 5). Yasaq Azərbaycanda idi, lakin dastanın dünya miqyasında, eləcə də Türkiyə elmi və ədəbi mühitində geniş tədqiq olunması davam edirdi. Azərbaycanda 1950-ci illərin sonlarında yasağın aradan qaldırılması ilə yenidən nəşr olunmağa başladı. 1960-70-ci illərdə nəsrədə Əhmədəğa Muğanlının “Şəhriyar əfsanəsi” povesti, “Məclisə Dədə Qorqud gəldi” və “Qorqud Dədənin öyüdü” hekayələri, Anarın “Dədə Qorqud” povesti meydana gəldi.

Dastan motivlərindən bəhrələnərək bir çox elmi və bədii əsərlər yazılmışdır. Qorqudşünaslığın görkəmli nümayəndələrindən olan Kamal Abdullanın elmi və bədii yaradıcılığı da bu sahədə uğurlu addımlardandır. Kamal Abdulla dastan mətni və mətnin ona verdiyi kodlarla “Yarımqıç əyazma” romanında “Kitabi-Dədə Qorqud” dastanının sirlərini açmağa müvəffəq olmuşdur. Dastan naməlum müəllif – katib tərəfindən üzü köçürülərək dövrümüze gəlmişdir. Romanın başlanğıcından tədqiqatçı alim – Kamal Abdullanın obrazına rast gəlirik. O, kataloqda toz basmış əlyazmanı – gizli xəzinəni əldə edir. Məhz o, Dədə Qorqud dastanını araşdırır, dastandan bizə məlum olan obrazları yeni biçimdə və imicdə təsvir edir.

Yarımqıqlıq sözünün özünün də dastandan gəldiyini düşünmək olar. Dastanın bir çox boylarının əlimizdə olmaması səbəbindən dastanda İç və Dış Oğuzun bir-birinə asi olması və digər bu kimi məsələlər yarımqıq qalır.

Yarımqıqlıq romanın həm məzmununa, həm də bədii strukturuna öz möhürünü vurmuşdur. Bütövlükdə romanın məzmunu bu suallar ətrafında hərəkət edir – Oğuz niyə parçalandı? İç və Dış Oğuzun bir-birinə qılınc qaldırması nədən oldu?

Roman yalnız dastandan gələn motivlərindən ibarət deyil, eyni zamanda, Kamal Abdullanın bədii təxəyyülü də burada özünü yüksək səviyyədə göstərir. İlk növbədə Kamal Abdulla Dədə Qorqud dastanından bizə məlum olan obrazların bir qismini əsas, bəzilərini isə epizodik obraz kimi təqdim edir. Hətta bəzi obrazların – Qılbaş, Beyrək, Burla xatun, Qazan xan, Aruzun keçmişi haqqında yazıçının özünəməxsus şərhə də vardır.

Kamal Abdullanın Beyrəklə bağlı düşüncələri də dastandakı Beyrəklə eyniyyət təşkil etmir. Beyrəyin ad almasına diqqət çəkir. Göstərilir ki, Beyrək heç də qəhrəmanlıqla baş kəsib, qan töküb ad almamışdır. Oğuz igidləri qəhrəmanlıqları ilə ad alırdılar. Bu ad onların həm Bayındır xanın divanındakı yerini, həm də sosial statusundakı yerini təyin edirdi. “Yəni müəllif hadisələrin gedişini bir strateq kimi əvvəlcədən görür, personajları bu gedişatın tələbinə uyğun olaraq tekstə daxil edir” (3,19).

Müəllif “Kitabi-Dədə Qorqud” dastanından gələn obrazları bir cinayət prosesi ətrafında toplamaqla Oğuzun qaranlıq məsələlərinə aydınlıq gətirməyə çalışır. Cinayət prosesi metodu dastan iştirakçılarını danışdırmaq üçün uğurlu metoddur. “İndi dəhşətli hadisələr baş verəcək. Bayındır xanın istintaqına, qan daman gözlərinə baxıb tabını gətirmək olar?! Bəylər, bəylər, nə günlər gözləyir bizi... sizi... Sənə mədəd, qadir Tanrı...”(2,29). Xanlar xanı Bayındır xan eposda yalnız bir neçə boyda görünürsə, romanın süjet xəttində ardıcıl olaraq yer alır və istintaq prosesi onun rəhbərliyi ilə həyata keçirilir. “Hesab etmək olar ki, “Kitabi-Dədə Qorqud”da oğuzların hökmdarı Bayındır xan ancaq ali hakimiyyətin başçısı kimi deyil, həm də ədalət mühakiməsinin aparıcısı kimi təqdim edilir” (9,67).

Kamal Abdulla “Sirr içində dastan və gizli Dədə Qorqud - 2” kitabında qeyd edir ki, “Əsas məsələ isə Salur Qazanın Aruzdan modelləşmiş Köhnəyə və Köhnənin təmsil etdiyi Keçmişə münasibətidir” (1,88). Köhnə dedikdə Aruzun keçmişdə olduğu kimi Qazan xanın evini yağmaladarkən İç və Dış Oğuzun birgə yağma etməsini nəzərdə tuturdu. “Beyrəyə yas tutma əslində mahiyyət planında Dayının öldürülməsi addımının labüdlüyü qarşısında qalan Qazanın tərəddüdləridir” (1,89). Nəticə etibarilə keçmişə bağlılıq, ondan birdən-birə qopa bilməmək təkəbbürü də Oğuz savaşına səbəb oldu. Təkəbbürlülük yalnız “Kitabi-Dədə-Qorqud” dastanlarında deyil, həmçinin müqəddəs kitabımız Qurani-Kərimdə də inkar olunur və deyilir: “Yer üzündə təkəbbürlə gəzib dolanma. Çünki sən nə yeri yara bilər, nə də [boyca] yüksəlib dağlara çata bilərsən” (8,253).

Adlı-sanlı Oğuz bəyləri bir-bir gəlib Bayındır xana casus məsələsində şübhələri ilə bağlı məruzə edirlər. Casus da Oğuzdan idi. “Balta ağac kəsməzdi, sapı ağac olmasaydı” (4, 50).

Dastanda bir çox hadisələrin Oğuz bəylərinə yuxu vasitəsilə ağah olması da romanda Dədə Qorqud obrazında görünür. Dastandakı Dədə Qorqud övliya kimi təsvir olunursa, burada onun övliyaliğı, bütün olacaqlara bələd olması Nur daşına bağlıdır. Dədə Qorqud Nur daşına tapınaraq gələcəkdən xəbər verir. Dədə Qorqudun romandakı funksiyaları – ad verməyi, Oğuzun müşkülünü həll etməyi bizə dastandan məlumdur. Əlavə olaraq burada Dədənin yeni keyfiyyətləri – sirr saxlamaq, simurq quşu kimi tükü yandıranda peyda olmaq xüsusiyyətlərini görürük. Dədə Qorqud romanın təhkiyəsində də müxtəlif mövqələrdə yer alır:

1. Əsərin özündə də göstərildiyi kimi, roman I şəxsin – Dədə Qorqudun dilindən deyilir.

2. Dədə Qorqud həm də hadisələrin iştirakçısıdır.

3. Digər tərəfdən gələcəkdə yazmağa hazırlaşdığı dastanın ssenarisində özünəməxsus yer alır.

Ayrı-ayrı boylarda bir-birinin məntiqi davamı kimi görünən – Qazan xanın ova getməsi, evinin başında oğlu Uruzu qoyması, Bəkilin ovda küsməsi, Qazan xan evini yağmaladanda Dış Oğuzun iştirak etməməsi kimi hadisələrin açılışı son nəticədə Oğuzu bir-birinə qırdırdı.

Romanda müəllifin bədii təxəyyülü ilə yanaşı, elmi şərhlərini, hadisələrə münasibətini, mövcud durumu izahını da görürük.

Hadisələr təsvir olunduqca bəzi məqamlarda süjet xətti qırılır. Bu zaman müəllif əsərə yozum verməklə süjet xəttinin qırılmasının qarşısını alır. Həmçinin bu məqamlarda da oxucunu düşündürür. “Amma bütün xırdalı və böyük təsadüflərin bir məxrəcə gətirilmiş vahid adı var – TALE” (2,61), digər bir nümunə: “Bayındır xan ola bilsin ki, bu şəkildə iki xətti birləşdirməyə çalışır. Çaxnaşma salıb İç Oğuzla Dış Oğuzu qarşı-qarşıya qoymaq istəyən kişi ilə casusu qaçıran kişi eyni adamdır” ideyasını ortaya atır, bəlkə də bununla gizli şəkildə, eyham kimi məlum bir şəxsin adının çəkilməsini istəyir” (2,119). Bununla da oxucu-müəllif-əsər arasında bağlantı qurulur.

Romanın digər maraqlı doğuran qatı Şah İsmayilla bağlı olan təsvir planıdır. “Romanda əsas süjet xətti ilə Xətai süjetinin arasında hadisə əlaqəsi yoxdur. Lakin burada iki zaman sinxronlaşdırılmışdır. Müəllif oxucunu fraqmentar şəkildə bir zamandan o biri zamana aparmaqla, əslində zamansızlığı nəzərə çarpdırır” (6, 140). Şah İsmayıl və Osmanlı I Yavuz Səlim arasındakı savaşı türk dünyası üçün acı nəticələri əslində İç və Dış Oğuz tayfalarının savaşının paraleli idi.

Oğuzlar döyüşə girməzdən öncə iki rükət namaz qılar və adı gözəl Məhəmmədə (s.ə.s) salavat gətirərdilər. Bu dəfə isə Oğuz nəfsinə yenildi. Şəxsi mənafe, hakimiyyət hərisliyi, daxili çəkişmələr Oğuzu zəif saldı. Budur Oğuzun yarası! Oğuzlar savaş üçün Bayındır xandan izn alardılar. Lakin bu dəfə iznsiz və həm də bir-birinə yürüş etdilər. “Padşahına ağ olanın işi düz gətirməz” (7,203).

Dastanda qadın surətləri – Burla xatun, Selcan xatun, Dirsə xanın xatunu, Bəkilin xatunu elin, obanın birliyinə çalışır, ailəsinin namusunu

qoruyur, lazım gəldikdə döyüslərə gedirdilər. Eposun Burla xatunu özünün əzəməti, yüksək əxlaqi keyfiyyətləri, xan qızı və bəylərbəyi xatunu olmaq funksiyalarının daşıyıcısı kimi Oğuz-türk-müsəlman xanımının real cizgilərini gözümüz önündə canlandırır. Lakin romanda Burla xatun əksinə olaraq İç və Dış Oğuz arasında nifaq yaradır, gah Qazan xanı təhdid edib onu dayısı Aruza qarşı qaldırır, gah da Beyrəklə gizli ittifaq bağlayıb Dış Oğuzu kənarlaşdırmağa çalışır.

Təkəbbürün, mənəm-mənəmliyin tək səbəbi hakimiyyət iddiası idi. İç və Dış Oğuzun savaşına rəvac verən digər səbəblər həm də məişət məsələləri - Beyrəklə Bəkilin Sürməlicə Çəşmə xatuna görə ədavəti, Burla Xatunun Basata görə Aruzla ədavəti ilə bağlı olmuşdur. Döyüşdə aman diləyəne aman verən, qaçanı qovmayan oğuzlar artıq bir-birinə dönük çıxmışdır. "Allah təkəbbür edənləri sevməz" (8,237). Təkəbbürün nəticəsi idi ki, Aruz oğlu Basatın bəylərbəyi olmasını diləyir, Qazan xan öz statusunu – Bayındır xandan sonra Oğuzdakı birincilik mövqeyini itirmək istəmir, Osmanlı torpaqlarını Şərqə, Səfəvi torpaqlarını Qərbə doğru genişlətmək müharibəsi aparırdı. Beləliklə də, zaman-zaman Türkün yaratdığı imperiyalar artıq yavaş-yavaş tarix səhnəsindən silinmək təhlükəsi qarşısında qalırdı. Xeyir – qara donlu kafirlərə, ziyan – yenə də Türkə dəydi!

***Hanı dediyim bəy ərənlər,
Dünya mənimdir deyənlər?
Əcəl gəldi, yer gizlətdi,
Fani dünya kimə qaldı?
Gəlimli-gedimli dünya,
Son ucu ölümlü dünya!*** (7, 224)

Müqəddəs kitabımız Qurani Kərimdə də göstərildiyi kimi, inkar olunan təkəbbürlülük dastan motivləri əsasında romanda öz bədii təsdiqini tapmışdır.

Ədəbiyyat siyahısı:

1. Abdulla K. Məntiqsizliklərin məntiqi ("Sirr içində dastan və yaxud gizli Dədə Qorqud - 2" kitabından) // Dədə Qorqud dünyası. Məqalələr. Bakı: Öndər, 2004, səh. 76-93
2. Abdulla K. Yarımçıq əlyazma. Bakı: Mütərcim, 2012, 288 səh.
3. Abdulla K. Müəllif-əşər-oxucu. Bakı: Yazıçı, 1985, 247 səh.
4. Atalar sözü. Bakı: Öndər, 2004, 264 səh.
5. Hacıyev T. Həmişəyaşar Dədə Qorqud ədəbiyyatı // Qorqud ədəbiyyatı (bədi əsərlər). Bakı: Öndər, 2004, s. 4-14
6. İsmayılova Y. "Dədə Qorqud kitabı" və müasir Azərbaycan ədəbi düşüncəsi. Bakı: Elm, 2011, 368 səh.
7. Kitabı-Dədə Qorqud // Tərtib, transkripsiya, sadələşdirilmiş variant və müqəddimə F.Zeynalov və S.Əlizadəndir. Bakı: Yazıçı, 1988, 265 səh.
8. Qurani-Kərim. Ərəb dilindən tərcümə edən Ziya Bünyadov və Vasim Məmmədəliyev. Bakı: Azərneşr, 1992, 719 səh.
9. Məlikova M. "Dədə Qorqud Kitabı"nda dövlət və hüquq haqqında ideyalar // Dədə Qorqud dünyası. Məqalələr. Bakı: Öndər, 2004, səh. 58-75